

«فرار مغزها» یا «فرار از مغزها»

فصلنامه | علمی پژوهشی

پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران

(ایرانداک)

شاپا (چاپی) ۸۲۳۱-۲۲۵۱

شاپا (الکترونیکی) ۸۲۳۱-۲۲۵۱

نمایه در SCOPUS، LISTA، ISC، و

jipm.irandoc.ac.ir

دوره ۳۳ | شماره ۴

تابستان ۱۳۹۷

سال‌هاست از پدیده‌ای به نام «فرار مغزها» سخن می‌رود که با نام امروزی‌تر «مهاجرت نخبگان» نیز خوانده شده و گناه آن با نام «جذب مغزها» به گردن دیگران افتاده و با «گردش مغزها» یا «چرخش مغزها» نیز برای آن راه برون‌رفتی جست‌وجو شده است. اینجا سخن از این پدیده یا رویکرد درست بدان نیست، سخن از پدیده‌ای دیگر است که آن را می‌توان «فرار از مغزها» یا «نهان‌سازی مغزها» نامید. درون‌مایه «فرار از مغزها» و «نهان‌سازی مغزها» جدایی راه «عمل از علم» یا «کنش از پژوهش» یا «تصمیم از اندیشه» است. آموزه‌ها و زیست‌آموزه‌های همه ما نشان داده و می‌دهند که هر گاه در کاری از علم بهره نبریم، کنشی را بدون پژوهش انجام دهیم، یا تصمیمی را بدون اندیشه بگیریم؛ به سرانجام درستی دست نخواهیم یافت و گاه پیامدهای نادرستی به‌بار خواهیم آورد.

پنداره روشن «فرار از مغزها»، همراه نساختن کارشناسان و کارآزمودگان و دانشگران در کارهاست. ولی «مغزها»، یافته‌ها و دانسته‌هایشان را می‌نویسند و بخشی از دانش نهان خود را در نوشتارهایشان آشکار می‌کنند. این نوشتارها، گاهی در ریخت تک‌نگاشت‌هایی مانند گزارش طرح پژوهشی، پایان‌نامه، و رساله تنها در چند نسخه اندک هستند. «نهان‌سازی مغزها» با پنهان ساختن چنین نوشتارهایی است که انجام می‌شود. از یک سو، برخی از سیاست‌گذاران علم و فناوری کشور به‌دشواری آزادسازی دسترسی به این گنجینه‌ها را می‌پذیرند و گویی از مغزها فرار می‌کنند. از سوی دیگر، شگفتا که برخی از مدیران نهادهایی مانند دانشگاه‌ها و پژوهشگاه‌ها که مأموریت گسترش دانش را دارند و برخی از استادانی که کم یا بسیار خوب یا بد، راهنمایی پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها را بر دوش دارند، بیش از همه به «نهان‌سازی مغزها» کمک می‌کنند و از دیگران با دسترسی به تک‌نگاشت‌هایی مانند گزارش طرح‌های پژوهشی، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌ها ناسازگارترند و در برابر هر کوششی برای «آشکارسازی مغزها» ایستادگی می‌کنند.

سالانه نزدیک یکصد و پنجاه هزار دانش‌آموخته تحصیلات تکمیلی در کشور هست و ده‌ها هزار طرح پژوهشی به انجام می‌رسند که اگر یک درصد آنها نیز کاری کرده باشند، کارستان؛ آنگاه هر سال چندین هزار و

در چند سال، چند ده هزار راهکار و یافته علمی و دستاورد گران‌بهای اندیشه و کوشش سالی چند از پژوهشگران جوان یا جاافتاده و بینش و رهنمون استادان دانا در هزارتوی قفسه‌ها و هزارخان آیین‌نامه‌ها و بی‌راه‌های دستورها از دسترس برون می‌شوند و این «نهان‌سازی مغزها» در پشت تابلوهایی مانند «حقوق مادی»، «حقوق معنوی»، «مالکیت فکری»، و «کپی‌رایت» برازنده نیز می‌نماید. مگر در کشور چند گره هست که با این همه کار باز نشود. اگر اقتصاد مقاومتی راهنما و دستور کار است، از «نهان‌سازی مغزها» ناسازگارتر با آن یافت نمی‌شود و گاه آن است که سیاست‌گذاران، این مغزها را از بند برهانند تا یک دگرگونی ژرف را در علم و فناوری و پیشرفت کشور در کونا‌مدت ببینند.

گام نخست را وزیر علوم، تحقیقات، و فناوری با آیین‌نامه ثبت و اشاعه پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های (پارساهای) تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (شماره ۱۹۵۹۲۹/۱۹۵۹/۶ و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) در دانشگاه‌ها، پژوهشگاه‌ها، و مراکز آموزش عالی، پژوهشی، و فناوری دولتی و غیردولتی زیر نظر این وزارت برداشته و از آنها خواسته است فایل تمام‌متن این مدارک را در سامانه‌های پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) ثبت و بارگذاری کنند. از ایراندک نیز خواسته شده است که تمام‌متن پیشنهاد پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها را پس از گذشت ۱۲ و ۲۴ ماه از زمان تصویب و تمام‌متن پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها را پس از گذشت ۱۸ و ۳۰ ماه از زمان دفاع در دسترس همگان بگذارد. گام دوم و کلیدی را نیز مجلس شورای اسلامی با قانون پیشگیری و مقابله با تقلب در تهیه آثار علمی (۳۱ مرداد ۱۳۹۶) برداشت و همگان را در کشور موظف ساخت که پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها و همچنین پیشنهادها را در سامانه‌های ایرانداک ثبت کنند.

با این همه، اندکی از دانشگاه‌ها، به ویژه برخی از دانشگاه‌های بزرگ که بیشترین منابع و بزرگ‌ترین کارکرد را برای گسترش علم و فناوری دارند، «آشکارسازی» دانش را کمتر می‌پذیرند و گسترش دستاوردهای ارزنده «مغز»های کشور را بازمی‌دارند. اکنون هنگام آن است که دانش‌نهان در سامانه علم و فناوری و نوآوری کشور، روان شود و به گردش درآید تا به کار رود و توان و کاستی آن روشن گردد و چرخه درست «عمل و علم»، «کنش و پژوهش»، یا «تصمیم و اندیشه» آراسته شود تا از یک سو، کارگزاران از دانش دانشگاه‌ها بهره‌برند و از سوی نیز، دانشجویان دستاوردهای خود را در بوته آزمون بسنجند و هر دو توانمندتر شوند و از این رهگذر، هم‌افزایی پیوسته‌ای فراهم آید که گستره آن، کاستی‌ها را در کشور بپوشاند و به پیشرفتی باورنکردنی رهنمون شود.

این راهی است که جهان می‌رود و جنبش جهانی دسترسی آزاد که از دهه ۱۹۹۰ و با گسترش اینترنت آغاز گردیده، به تندی فراگیر شده است و دسترسی به پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها (پارساها) در چهار لایهٔ جهانی، منطقه‌ای، ملی، و سازمانی دنبال می‌کند. این جنبش در «ان.دی.ال.تی.دی.»^۱ تمام‌متن نزدیک به چهار میلیون و ۶۰۰ هزار پارسا را از سراسر جهان در دسترس همگان گذاشته است. «او.ای.تی.دی.»^۲ نیز دسترسی آزاد به تمام‌متن نزدیک به سه میلیون و ۵۰۰ هزار پارسا را از ۱۱۰۰ مؤسسه برای همگان فراهم آورده است. «سی.آر.ال.»^۳ با همکاری ۱۳۰۰ مؤسسه از ۱۱۵ کشور جهان و ۸۰۰ هزار پارسا، «سایر تسیس»^۴ با بیش از ۵۰ هزار پارسا، و «اریک»^۵ هم از دیگر جنبش‌های جهانی دسترسی آزاد به تمام‌متن پارساها هستند. در این میان، پایگاه‌هایی مانند «ان.دی.ال.تی.دی.» و «او.ای.تی.دی.» فراگیرند و برخی دیگر مانند «اریک» یک زمینه (آموزش و پرورش) را پوشش می‌دهند. این جنبش به ناشرانی مانند «پروکوئست» نیز رسیده که در کنار فروش، تمام‌متن پارساهای دارای دسترسی آزاد را نیز در «پی.کیو.دی.تی. اوپن»^۶ فراهم ساخته است.

دسترسی آزاد در سطح منطقه‌ای و با همکاری چند کشور نیز گسترش یافته است. در اروپا پورتال «دارت یورپ»^۷ دسترسی آزاد به تمام‌متن نزدیک به ۷۲۰ هزار پارسا را از ۶۰۱ مؤسسه در ۲۸ کشور اروپایی در بر دارد. «دیوا پورتال»^۸ نیز نزدیک یک میلیون پارسای تمام‌متن ۴۲ مؤسسه آموزش عالی و پژوهشی کشورهای اسکاندیناوی را در دسترس می‌گذارد. شصت کشور آفریقایی هم با همکاری یکدیگر پروژه «داتاد»^۹ را راه‌اندازی کرده‌اند که هم اکنون نزدیک ۱۲ هزار پارسا را در بر دارد.

کوشش‌های بسیاری هم در سطح ملی برای دسترسی آزاد به پارساها انجام شده است، برای نمونه می‌توان از کشورهایی مانند انگلستان^۱، کانادا^{۱۱}، هند^{۱۲}، فرانسه^{۱۳}، ترکیه^{۱۴}، آفریقای جنوبی^{۱۵}، لیتوانی^{۱۶}، برزیل^{۱۷}، اسپانیا^{۱۸}، تایوان^{۱۹}، صبرستان^{۲۰}، چک^{۲۱}، اسلواکی^{۲۲}، پرتغال^{۲۳}، و سوئد^{۲۴} نام برد.

افزون بر اینها، دانشگاه‌های بزرگ و رده نخست دنیا نیز چنین می‌کنند. «شرپا»^{۲۵} یک دروازه با نام «اوپندور»^{۲۶} راه‌اندازی و بسیاری از واسپارگاه‌های سازمانی دسترسی آزاد را نمایه کرده است. این دروازه هم‌اکنون نزدیک به ۲۰۰۰ پایگاه با دسترسی آزاد به پارساها را در سراسر جهان در بر دارد که در میان آنها می‌توان مؤسسهٔ فناوری ماساچوست (ام.آی.تی.)^{۲۷}، دانشگاه استنفورد^{۲۸}، دانشگاه واشنگتن^{۲۹}، دانشگاه کمبریج^{۳۰}، دانشگاه آریزونا^{۳۱}، دانشگاه پوردو^{۳۲}، دانشگاه آیووا^{۳۳}، دانشگاه کانزاس^{۳۴}، دانشگاه کنتاکی^{۳۵}، دانشگاه نیومکزیکو^{۳۶}، دانشگاه

دوک^{۳۷}، دانشگاه پنسیلوانیا^{۳۸}، دانشگاه براون^{۳۹}، دانشگاه کالیفرنیا جنوبی^{۴۰}، دانشگاه تگزاس^{۴۱}، دانشگاه ویرجینیا^{۴۲}، دانشگاه مک گیل^{۴۳}، دانشگاه بریتیش کلمبیا^{۴۴}، دانشگاه ادینبورگ^{۴۵}، دانشگاه گلاسگو^{۴۶}، دانشگاه دورهام^{۴۷}، دانشگاه هلسینکی^{۴۸}، و دانشگاه هنگ کنگ^{۴۹} را دید. در این میان، برخی از دانشگاه‌ها نیز با همکاری هم ابزاری مشترک را برای دسترسی به تمام متن‌پارساها فراهم کرده‌اند که از میان آنها می‌توان نظام «وایت روز»^{۵۰} را گفت که دسترسی به پارساهای سه دانشگاه لیدز، شفیلد، و یورک را فراهم کرده است.^{۵۱}

گام بزرگ‌تر و کارسازتر برای کشور ما آن است که «آشکارسازی مغزها» گسترش یابد و همه سازمان‌ها و همه گونه منابع پنهان را در بر گیرد. سازمان‌ها و دانشگران باید دانش خود آشکار سازند و سیاست‌گذاران و کارگزاران نیز باید یافته‌های آنان را به کار بندند تا «نهان‌سازی مغزها» و «فرار از مغزها» روی ندهد و چرخه هم‌افزایی «عمل و علم»، «کنش و پژوهش»، و «تصمیم و اندیشه» به گردش درآید و سرمایه‌های کشور بارور و بهره‌ور شوند. بدین‌سان دانش و پژوهش، کارکرد و بازار و همچنین منابع مالی پایدار پیدا می‌کنند و دولت و صنعت نیز که دو پایه دیگر دستگاه نوآوری هستند، هم به نیازهای خود پی می‌برند و هم برای درخواست‌های خود پاسخی می‌یابند و با گذشت زمان، این پیوند بالنده می‌شود و هر یک از بازیگران جای درست خود را می‌یابند که دستاورد آن، سودی سرشار است که به کشور و مردم می‌رسد.

سیروس علیدوستی

مدیر مسئول پژوهشنامه پر دانش و مدیریت اطلاعات

1. ND LTD: The Networked Digital Library of Theses and Dissertations (ndltd.org)
2. OATD Open Access Theses and Dissertations (oatd.org)
3. CRL (catalog.crl.edu/search~S4)
4. Cybertesis (unesco.org/new/en/communication-and-information/portals-and-platforms/goap/key-organizations/latin-america-and-the-caribbean/cybertesis)
5. ERIC (eric.ed.gov/?q=%22%22&ff1=subTheses)
6. PQDT Open (pqdopen.proquest.com)
7. DART-Europe E-theses Portal (www.dart-europe.eu)
8. diva-portal.org
9. DATAD (datad.aau.org)
10. ethos.bl.uk
11. collectionscanada.gc.ca/thesescanada
12. http://shodhganga.inflibnet.ac.in
13. theses.fr
14. tez.yok.gov.tr
15. netd.ac.za
16. etd.elaba.lt
17. btdt.ibict.br/vufind
18. educacion.gob.es/teseo
19. ndltd.ncl.edu.tw
20. doiserbia.nb.rs/phd
21. theses.cz
22. opac.crzp.sk
23. dited.bn.pt
24. dissertations.se
25. Securing a Hybrid Environment for Research Preservation and Access (SHERPA)
26. OpenDOAR.org
27. DSpace@MIT (dspace.mit.edu)
28. searchworks.stanford.edu/catalog?f%5Bgenre_ssim%5D%5B%5D=Thesis%2FDissertation
29. digital.lib.washington.edu/researchworks/handle/1773/4888
30. repository.cam.ac.uk/browse?type=type&order=ASC&rpp=20&value=Thesis
31. arizona.openrepository.com/arizona/handle/10150/129649
32. docs.lib.purdue.edu/open_access_dissertations
33. ir.uiowa.edu/etd
34. kuscholarworks.ku.edu/handle/1808/1260
35. uknowledge.uky.edu/gradschool_diss
36. digitalrepository.unm.edu/etds
37. dukespace.lib.duke.edu/dspace/handle/10161/1
38. repository.upenn.edu/edissertations
39. repository.library.brown.edu/studio/collections/dissertation
40. scholarcommons.sc.edu/etd
41. repositories.lib.utexas.edu/handle/2152/11
42. lib.vt.edu/find/byformat/etds.html#summon
43. digitool.library.mcgill.ca/R
44. open.library.ubc.ca/search?q=*%&collection=24
45. era.lib.ed.ac.uk
46. theses.gla.ac.uk
47. etheses.dur.ac.uk
48. ethesis.helsinki.fi/en
49. hub.hku.hk/advanced-search?location=thesis
50. White Rose (etheses.whiterose.ac.uk)

۵۱. بیشتر اطلاعات دسترسی به تمام متن پارساها را «بهر روز رسولی» (rasouli@students.irandoc.ac.ir) یافته است.